

УДК 94:28-74

**СТАНОВЛЕННЯ МАЗГАБІВ
ЯК ПРАВОВИХ ШКІЛ ІСЛАМУ****FORMATION OF THE MAZGAB
AS THE LEGAL SCHOOL OF THE IMAMATE****Осмоловська О. Ю.,**

кандидат історичних наук, доцент,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ)
e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Чумак О. О.,

студент історичного факультету,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Україна, Київ)
e-mail: chymaksasha14@gmail.com

Osmolovska O. Yu.,

candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, National Pedagogical
M. P. Dragomanov University (Ukraine, Kiev)
e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Chumak O. O.,

student of the historical faculty, National
Pedagogical M. P. Dragomanov University
(Ukraine, Kiev)
e-mail: chymaksasha14@gmail.com

У статті висвітлюються особливості становлення та розвитку мазгабів - теологічних і юридичних шкіл, що створювалися для тлумачення загальних принципів ісламу.

Також розглядається історичне місце шариату в процесі розвитку мазгабів.

Ключові слова: мазгаб, Коран, фетви, фікг.

The article highlights the peculiarities of the formation and development of muzhabs - theological and legal schools that were created to interpret the general principles of Islam.

The historical place of Sharia in the process of brain development is also considered.

Keywords: mazgab, Koran, fatwa, fiqh.

Виникнення правотворчої діяльності та історичної долі основних мусульманських богословсько-юридичних шкіл має певну актуальність в сучасних умовах, представляє безперечний науковий інтерес. З'явившись в першій половині VII століття, вже до IX століття шариат як сукупність приписів, що містяться в Корані і в Сунні і мають основоположний характер для мусульманського права, перестав обмежуватися рамками патріархально-общинного і родоплемінного сприйняття світу. Головними завданнями даної статті є дослідження історичної еволюції мазгабів та їхньої ролі в становленні правової системи всередині ісламу. Ще перші мусульманські юристи, ґрунту-

ючись на традиційних засадах шариату, зуміли виробити цілу серію нових правових доктрин і норм, що мають суто юридичну природу. Однак з часом з'являється множинність тенденцій і суджень в тлумаченні божественного закону і норм шариату, що пов'язано з розколом мусульман на сунітів і шіїтів, а також з іншими факторами. Виникають численні теологічні і юридичні школи (мазгаби), зусилля яких (іджтигад) спрямовані на те, щоб зрозуміти і пояснити фікг (правила поведінки), виходячи із загальних принципів ісламу. На етапі виникнення шариату, існувала лише одна правова школа (мазгаб) – школа самого пророка Мухаммеда. На наступному етапі, в період правління праведних халіфів, виник принцип іджми (узгодженої думки), а іджтигад став самостійним принципом фікга під назвою кияс (аналогія). Мазгабом цього періоду фактично є мазгаб кожного з праведних халіфів і Сахаб (сподвижників пророка).

Остаточне слово у вирішенні правових питань залишалося за халіфом. Період правління Омейядів (661-750 рр.), був відзначений поділом вчених фікга на два основних мазгаба: ахль ас-хадис («Люди хадисів») і ахль ар-рай («Люди міркування», «Люди думки»).

З цих шкіл (хадис і рай), розташованих відповідно в Хіджазу і Іраку, виріс цілий ряд нових. Оскільки мусульманські богослови-правознавці та їх учні розсіялися по всій державі, зросла кількість їх особистих іджтигад, зважаючи на необхідність вирішення питань на місцях. У цей період учні часто міняли своїх вчителів, що забезпечувало необхідну гнучкість суджень і різноманіття норм мусульманського права.

У другій половині періоду Аббасидів (750-1258 рр.), фікг був формалізований і систематизований. Кількість мазгабів ставала дедалі менша. Вже на початку IX століття зникло 500 правничих шкіл, і в X столітті залишилися лише найбільші з них.

Незважаючи на те, що всі правові школи виводили свої норми, ґрунтуючись, насамперед, на Корані і Сунні, відмінності між ними поступово набували більш виражений характер. Доля правових шкіл нерідко визначалася перевагою того чи іншого халіфа, який визначав на свій розсуд, кому з імамів давати фетви (богословсько-правовий висновок).

Норми шариату вводилися в практику не автоматично, а остільки, оскільки влада віддавала перевагу певному толку і підтримувала його силою державного примусу [2, с. 36]. На думку доктора Абу Аміна Біляль Філіпс, вчені-правознавці змагалися між собою за прихильність халіфів, що особливо виявлялося під час палацових дебатів, організованих з певних проблем. «У результаті Фікг, заснований на припущеннях, знаходив нові форми в порівнянні з тими, у яких він виник...» [2, с. 36]. Після розпаду халіфату Аббасидів і зане-

паду іджтихада число мазгабів у сунітів, про які йтиметься, скоротилося до чотирьох. Мазхаби отримали назву за іменами своїх імамів: ханіфітської, ханбалітської, малікітської та шафійської школи.

Одним з найбільш відомих мазгабів є школа ханіфітів. Засновником його є імам Абу-Ханіфа (702-767 рр.). Він виховувався в шиїтській школі законства і першу юридичну освіту здобув від імама Джафа ас-Садики.

У своїх творах імам постійно посилався на свого вчителя, визнаючи його незаперечний авторитет у багатьох питаннях права. Однак деякі положення вчення шиїтів викликали у молодого богослова певні сумніви. Абу-Ханіфа відокремився від шиїтів і заснував власну школу. Почавши з вивчення філософії і діалектики, Абу-Ханіфа згодом приступив до хадисів і фікх. В якості свого нового вчителя він обрав Хаммада ібн Заїда, відомого вченого-правознавця, знавця хадисів. Після смерті вчителя, у віці сорока років Абу-Ханіфа став займатися викладацькою роботою, а згодом він стає найвідомішим та найбільш авторитетним правознавцем. Правителі з династії Омейядів пропонували йому посаду кадія – релігійного судді, але він відмовився.

Дослідники відзначають, що Абу-Ханіфа довгий час перебував на самоті, а потім з'явився в Багдаді, де став читати публічні лекції і займатися юридичною практикою. Сидячи в мечеті, він давав авторитетні вказівки, засновані на доказах, прийнятних і правильних з точки зору ісламу, всім тим, хто надавався до його знань. Перу Абу-Ханіфа належать праці, що стали керівництвом для всіх представників його школи: «Аль-Фікх аль Акбар», «Аль-Алім ва аль-мутааллім» та ін. В цих працях він описує основи теології та таємниці віросповідання.

За визначенням П. Цветкова, Абу-Ханіфа був «теоретиком-ідеалістом: він дивився не стільки на зручність застосування створених ним юридичних норм, скільки на стислість і гнучкість їх формулювання. Це була спроба побудувати на наукових принципах систему, яка б давала відповідь на різні теоретичні проблеми. У своїх працях Абу-Ханіфа, слідував думці: «Буква вбиває, а сенс живить» [5, с. 66].

Його вчення є більш гнучким, порівняно з іншими теоретиками, і це дає можливість отримати більш ліберальні законодавчі положення. Саме завдяки Абу-Ханіфу мусульманське право має сформований вигляд. Свій метод викладання Абу-Ханіфа будував на принципі шури (тобто колективного обговорення, наради). На заняттях він зі своїми учнями обговорював певні проблеми, що стояли перед правовою практикою. У разі досягнення одностайності, прийняті рішення записувалися і ставали практичними рекомендаціями стосовно конкретного випадку.

Усе це дозволяє робити дослідникам висновки про те, що мазгаб ханіфітів є продуктом творчості не тільки самого Абу-Ханіфа, але і його учнів. У ханіфітській школі також було прийнято вести дебати з гіпотетично передбачуваними проблемами – для вироблення рішень з метою подальшого правильного застосування. Правознавці цього мазгаба виводили нові правові норми, перш за все, з Корану, який визнавався головним джерелом мусульманського права. На відповідність Корану ними перевірялися всі інші джерела права.

Другим найважливішим джерелом мусульманського права визнавалася Сунна. Однак потрібно, щоб хадис був не тільки достовірним, але і широко відомим. Тим самим передбачалися гарантії проти вигаданих хадисів, які набули поширення в тих провінціях халіфату, де оселилися колишні сподвижники пророка.

Слід зазначити, що Абу-Ханіфа визнається блискучим знавцем Корану і Сунни. Третім за важливістю джерелом мусульманського права представниками ханіфітської школи визнавалася одностайна думка сахаби (першого покоління правознавців-сподвижників самого Мухаммеда) з будь-якого питання, яке не знайшла правової регламентації в Корані. При розбіжності з якого-небудь правового питання і відсутності іджми по ньому Абу-Ханіфа, на свій розсуд, вибирав ту думку, яка, з його точки зору, найбільш відповідає даному випадку. У цілому, представники даної правової школи надавали іджмі провідних мусульманських правознавців свого часу юридичну силу і визнавали обов'язковими для всіх мусульман [4, с. 66].

Одночасно Абу-Ханіфа вважав для себе можливим не погоджуватися з висновками учнів сахаби в тих випадках, за якими було відсутнє рішення в основних джерелах. Він прирівнював себе до табуїнів і формулював власний іджгад на основі принципів кияса, встановлених ним самим і його учнями. Метод виведення норм права і вирішення судових справ за аналогією – кияс – практикувався представниками даної школи досить широко, у порівнянні з іншими джерелами.

Головне досягнення ханіфітів, на думку Р. Х. Гілязутдінової, полягає в тому, що вони «першими намагалися відгукнутися на проблеми, викликані проблемами суспільного розвитку, найбільш вдало піддавалися впливу нових віянь, мінливих умов культурної, духовної та соціальної сфер життя» [2, с. 66].

Представниками ханіфітської школи, як і іншими мазгабами, були розроблені спеціальні суддебники. У другій половині XIX століття, після того, як ісламське право в Османській імперії було приведено у відповідність з мазгабом ханіфітів, який став державним законом, цей мазгаб повинен був вивчити будь-який науковець, який прагнув зайняти пост кадія.

Інший мазгаб – малікітський – був заснований імамом Маліком ібн Анасом ібн Аміром.

Малік вивчав хадіси у Аз-Зухрі, відомого правознавця свого часу в області хадісів, а також у великого оповідача хадісів - Нафі. Імам Малік у своїй правотворчій діяльності обмежувався знаннями, які були поширені в Медині; викладав хадіси в Медині протягом сорока років. Згодом йому вдалося скласти книгу з хадісами пророка та його сподвижників і їхніх учнів, яку він назвав «Аль Муватта».

Його праця є систематизацію зібраних хадісів, а також судових рішень, думок прихильників пророка, які представляють собою відповіді на питання юридичного характеру. Халіф Абу Джафара Аль Мансура доручив імаму Маліку розробку комплексного кодексу, заснованого на Сунні пророка, який би діяв на всій території халіфату.

Однак після завершення роботи над книгою «Аль Муватта», імам виступив проти насильницького насадження мусульманам цієї роботи. На думку імама, частина сахаби вже роз'їхалася по всій ісламській імперії і взяла з собою інші частини Сунни, які також повинні знаходити своє відображення в законах, що вводяться по всій державі.

Методика навчання імама Маліка хадісам ґрунтувалася на оповіданні різних галузей мусульманського права з подальшим обговоренням їх сенсу в контексті проблем того часу. За відомостями Біляль Філіпса, імам Малік розповідав зміст «Аль Муватта» своїм учням, підносячи її як підсумок правотворчої діяльності свого мазгаба. При цьому вносилися незначні корективи в міру того, як до нього доходила нова інформація з яких-небудь правових питань [1, с. 53].

Однак він строго уникав практики гіпотетичного фікга (уявлення тієї чи іншої ситуації; моделювання поведінки). Саме тому його школу і послідовників називають «Людьми Хадісів» (Ахль аль Хадіс). Система імама Маліка, на думку П. Цветкова, «мала незамінну перевагу перед системою Абу-Ханіфа, так як в ній були відповіді не в загальній формі і не на теоретичні питання, а, навпаки, давалися ясні відповіді на практичні питання життя. Разом з тим, саме ця повнота і визначеність в даний період уже прирікали цю систему на дуже обмежене застосування в майбутньому: життя пішло вперед і система стала, значною мірою, застарілою».

Малік вважав першорядним джерелом мусульманського права Коран і користувався ним беззастережно і безумовно. Другим найважливішим джерелом була Сунна, але, як і Абу-Ханіфа, імам Малік ввів обмеження на її використання. Так, якщо який-небудь хадіс суперечив звичній правовій практиці жителів Медини, імам відкидав його. Однак, на відміну від Абу-Ханіфа, імам Малік не вимагав, щоб хадіс ставився до категорії Машхур (відомого хадісу, який передавався трьома передавачами) [22, с. 33]. Велике значення імам на-

давав думкам сахабів, незалежно від їх суперечливості чи збігу, і включав їх у свою книгу хадісі «Аль Муватта».

Важливим джерелом мусульманського права, яким також користувався імам Малік, є амаль - практика жителів Медини, так як за його міркуванням, багато хто з жителів Медини є прямими нащадками сподвижників пророка. Хоча традиції могли і не заохочуватися пророком при житті, проте вони обов'язково, на думку імама, повинні отримати статус дозволенних. Таким чином, імам Малік вважав Мединське право різновидом достовірної Сунни.

Дослідники підкреслюють негативне ставлення малікітів до киясу.

Таким чином, Малік змушений був визнати поряд з основними джерелами шариату і інші. Адже його система розрахована насамперед на практичне застосування і для цього повинна була спиратися на Мединське право, а воно, у свою чергу, було засновано на Корані, Сунні і рішеннях чотирьох перших халіфів.

Наступним з чотирьох головних сунітських мазгабів є Шифійський мазгаб. Заснував школу Мухаммед ібн Ідріс Аш-Шафії. В юності він відправився в Медину, щоб вивчати фікг і хадіси у імама Маліка. Аш-Шафії вивчив напам'ять всю книгу Маліка «Аль Муватта» і слово в слово розповідав її своєму вчителю. Він залишався з імамом Маліком до самої смерті вчителя, а потім відправився в Ємен, де займався викладацькою діяльністю.

Імам Аш-Шафії зумів об'єднати фікги Хиджаза (школа правової думки малікітів) і фікг Іраку (школа правової думки ханіфітов), а тому система Аш-Шафії, на думку дослідників, займає проміжне місце між правовими системами Абу-Ханіфа і Маліка.

Аш-Шафії надавав величезного значення переказам і був творцем знання «усуль аль фікга», яке систематизує основні джерела теорії і права: Коран, Сунну, іджму і кияс. З цією метою Аш-Шафія систематизував роботу своїх відомих попередників-правознавців.

У сукупності джерел мусульманського права Аш-Шафії так само, як і інші імами, визнавав першість Корану. Він покладався на нього, додаючи тільки ті нові думки і знання, розуміння яких виникало у нього в результаті глибокого вивчення сенсу цього головного джерела шариату. Другим найважливішим джерелом Аш-Шафії визнавав хадіси, проте дуже обережно ставився до них і вимагав абсолютної достовірності. Переказ, визнаний справжнім, він вважав рівнозначним Корану.

Керуючись Кораном і Сунною, Аш-Шафії користувався ними по-особливому. Він поділяє принципи права в залежності від того, чи містилися вони безумовно в Корані або Сунні, або ж ясно в них малися на увазі. Імам Аш-Шафії висловлював сумніви щодо застосування іджми при деяких обставинах [3 с. 36].

Для тих випадків, де принцип іджми вже знайшов своє застосування, його слід було розглядати як джерело права.

Аш-Шафії визнавав в якості джерела права думки сахабів, але за умови відсутності в них розбіжностей. Якщо серед сподвижників виникав конфлікт думок з якогось конкретного правового питання, то Аш-Шафії, як і Абу-Ханіфа, вибирав ту думку, яку найбільше відповідала Корану і Сунні. Одним з дозволених методів виведення нових фетв з попередніх джерел Аш-Шафії визнавав кияс. Однак йому відводилося останнє місце за ступенем важливості в порівнянні з думкою сахабів.

Навіть після смерті Аш-Шафії, завдяки зусиллям його учнів, шафіїтська школа продовжувала слідувати своїм традиціям і отримала широке визнання в мусульманському світі. Як зазначає М. С. Хайдарова, шафіїтські правознавці не тільки роз'яснювали основи вчення Аш-Шафії, а й намагалися систематизувати правові норми ісламу в цілому відповідно до принципів свого вірування.

Наступним з числа найбільш великих мазгабів є ханбалійський мазгаб. Він отримав свою назву на ім'я імама Ахмада ібн Ханбала Аш-Шайбані (778-855), який жив в Багдаді.

Аш-Шабані зарекомендував себе як один з найвідоміших збирачів і коментаторів хадисів. За деякими даними, імам Ахмад знав понад мільйон хадисів. Майбутній імам вивчав науки фікга і хадисів у імама Юсуфа, знаменитого учня Абу-Ханіфа, а також у самого імама Аш-Шафії.

Імам Ахмад приділяв велику увагу збору, розповіді та тлумаченню хадисів. Його метод навчання полягав в диктуванні хадисів зі свого власного величезного збірника, відомого під назвою «Аль Муснад». Збірник містив більше ніж 30 000 хадисів, а також думок сахабів щодо їх тлумачення. Потім імам застосовував ці хадиси і фетви до різних проблем свого часу. Якщо йому не вдавалося знайти потрібний хадис або думку, він пропонував свій власний погляд, забороняючи записувати яке б то не було з цих суджень.

У результаті вийшло так, що його мазгаб був записаний не власне учнями, а учнями учнів, тобто другим поколінням послідовників. Ханбаліти, як і всі їхні попередники, визнавали в якості основного джерела права Коран; другим за значимістю джерелом вважалася Сунна. На відміну від інших імамів в цьому питанні імам Ахмад дотримувався принципу Марту, тобто визнавав лише відомості, що сходили до самого пророку. Саме в цих достовірних переказах, на думку П. Цветкова, він знаходив єдине тлумачення для пояснення текстів Корану, вважаючи прості міркування недостатніми [6, с. 68].

Імам Ахмад враховував одностайну думку сахабів і відводив їм третє місце в сис-

темі джерел мусульманського права. Разом з тим, він не довіряв іджмі, які не належали до часів сахабів, вважаючи їх неточними через величезну кількість вчених, розсіяних по всій ісламській державі. Він вважав, що іджми після завершення епохи Сахаб були неможливі.

Щоб виключити фетви, за якими не можна було знайти рішення в головних джерелах шариату, імам вважав за краще користуватися навіть «слабкими» хадисами. Метод кияс використовувався лише у виняткових випадках – коли безпосереднє застосування будь-якого з інших джерел уявлялося неможливим або ускладненим.

П. Цветков вважає, що ця правова школа відрізнялася крайньою ортодоксальністю і своїм відносним успіхом зобов'язана лише особистості самого імама Ахмада. Більшість послідовників цього мазхаба знаходилися в Палестині і Саудівській Аравії [6, с. 70].

Отже, характеризуючи мазгаби та їх основоположників, можна зазначити, що великі вчителі Абу-Ханіфа, Шафії, Малік, Ханбалі, виступають як засновники мусульманської юриспруденції; їхні звичаї, принаймні за мусульманським уявленням, були цілісними, та приймалися в ісламі як авторитетні [6, с. 30].

У даний час частина мусульманських богословів-правознавців проповідує необхідність єднання сунітів і шіїтів, а також відмову від мазгабів і закликає слідувати безпосередньо Корану і Сунні. Інші ж бачать у відмові від мазгабів небезпеку для існування самого шариату і мусульманського світу.

Список використаних джерел

1. Ковалевский М. М. Закон и обычай на Кавказе. Т. II. М., 1890.
2. Пржецлавский П. Нравы и обычаи в Дагестане. ВСб, 1860, №4. [сайт]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokument>
3. Харузин Н. Н. Заметки о юридическом быте чеченцев и ингушей // Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском Этнографическом музее. Вып.3. 1888. С.116. [сайт]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obychnoe-pravo-chechentsev-i-ingushey-xix-nachalo-xx-v>
4. Харузин Н. Н. Заметки о юридическом быте чеченцев и ингушей // Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском Этнографическом музее. Вып.3. 1888. [сайт]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/obychnoe-pravo-chechentsev-i-ingushey-xix-nachalo-xx-v>
5. Хашаев Х. О. Движущие силы мюридизма в Дагестане. Махачкала, 1956.
6. Цветков П. П. Шариат и суд. — Перевод с турецкого языка. — В 3-х тт. — Ташкент, 1911.
7. Леонтович Р. И. Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. Вып. II. Одесса, 1882. С.29-30. [сайт]. – Режим доступа: <https://www.prlib.ru/item/396736>

References

1. Kovalevsky M. M. Law and custom in the Caucasus. T. II. M., 189.
2. Przeclawski P. Morals and customs in Dagestan. VSb, 1860, №4 [site]. - Access mode: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokument>
3. Haruzin H. H. Notes on the legal life of Chechens and Ingush // Collection of materials on ethnography, published by the Dashkovsky Ethnographic Museum. Issue. 3. 1888. S.116. [site]. - Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/obychnoe-pravo-chechentsev-i-ingushey-xix-nachalo-xx-v>
4. Haruzin H. H. Notes on the legal life of Chechens and Ingush // Collection of materials on ethnography, published by the Dashkovsky Ethnographic Museum. Issue. 3. 1888. [site]. - Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/obychnoe-pravo-chechentsev-i-ingushey-xix-nachalo-xx-v>
5. Hashaev X. O. The driving forces of muridism in Dagestan. Makhachkala, 1956.
6. Tsvetkov P. P. Sharia and court. - Translation from Turkish. - In 3 volumes. - Tashkent, 1911.
7. Leontovich R. I. Adats of Caucasian mountaineers. Materials on the common law of the North and East Caucasus. Issue. II. Odessa, 1882. P. 29-30. [site]. - Access mode: <https://www.prlib.ru/item/396736>